

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه جهت اخذ کارشناسی ارشد

رشته تاریخ، گرایش تاریخ اسلام

عنوان:

مناسبات سیاسی، فکری معتزله و شیعه

(از آغاز تا خلافت متوکل عباسی)

استاد راهنما:

دکتر حسین مفتخری

استاد مشاور:

دکتر قباد منصوربخت

نگارش:

وحید علیرضایی

۱۳۸۷ / ۱۱ / ۱۸

تابستان ۱۳۸۶

۱۳۸۶ / ۱۰ / ۱۵

این رساله در تاریخ ۱۳۱/۶/۱۸، شماره ۱۸/۵ و امتیاز علمی (نوع) ۱۸/۵

علی دانه صبی

تقديم:

به یاد پدرم، رفیع که همواره پیگیر پایان این رساله بود و علاقه به

تاریخ را به من آموخت این پایان نامه را تقدیم می کنم به

همسرم الناز و صبوری هایش.

چکیده:

ظهور دین مبین اسلام در شبه جزیره عربستان و اختلاط فرهنگی ایمان آورنده گان به دین حضرت رسول اکرم (ص) و طرح مسائل فکری و سیاسی بین نومسلمانان به یکباره مسلمین را در وضعیت جدیدی قرار داد. پرسش اساسی در آغاز شکل گیری این پژوهش تلاش تاریخی برای آزمون این موضوع می باشد که شیعه _ بالاصح شیعه امامی _ آیا از جهت اندیشه فکری و کلامی وامدار کلام و اندیشه معتزله - بالاصح معتزله بغداد - می باشد یا نه؟ متکلمین شیعه در طی این قرون همواره کوشیده اند جایی مقابل اندیشه های اهل سنت ایستاده و برآنند که اثبات کنند شیعه امامی نه تنها هیچ تاثیری از معتزله نگرفته است بلکه این معتزله بغداد بود که از شیعه امامی در دوره اول حکومت عباسی متأثر بوده در این بین معتزله نیز در جایگاهی نیست که بتواند از زبان خویش در این باره سخن براند زیرا تفکر معتزلی از بین رفته و نشانی از اندیشه معتزلی بر جای نیست. در این تحقیق بر آنیم با شناخت ضمنی از هر دو فرقه اسلامی و با نگاهی به مناسبات سیاسی و فکری این دو فرقه در برهه زمانی پیدایش آنها تا دوره خلافت متوکل عباسی به عنوان یکی از نقاط عطف سیاسی برای هر دو فرقه و نیز مناسبات کلامی به این سوال پاسخ دهیم که آیا اصلاً این دو فرقه متأثر از هم بوده اند یا نه؟ و آیا این تاثیر تا مرحله دنباله روی یکی از دیگری پیش رفته است؟ با مقایسه ای در اصول دینی آنها استقلال فکری و سیاسی این دو فرقه در اصول نشان داده می شود که همراه با تاثیر و تاثر از هم هستند. همچنانکه در مناسبات آنها با دو سلسله خلافت اموی و عباسی به افتراقات و اشتراکاتی می رسیم که آنها را در برهه های زمانی خاص از هم دور یا نزدیک میکند.

فهرست مطالب

فهرست

مقدمه

۱.....مدخل

۲.....طرح مسئله

۳.....ادبیات و سوابق تحقیق

۵.....سوالات تحقیق

۵.....فرضیات

۶.....قلمرو تحقیق

۶.....بررسی و نقد منابع

بخش اول

نگاهی به اعتقادات و فرقه های شیعه و معتزله

۱۶.....فصل اول : شکل گیری فرق اسلامی

۳۱.....فصل دوم: شیعه

فصل سوم: معتزله ۴۷

بخش دوم

مناسبات سیاسی معتزله و شیعه (تا آغاز خلافت متوکل عباسی)

فصل اول: مناسبات سیاسی معتزله و شیعه در دوره امویان ۶۷

فصل دوم: مناسبات سیاسی معتزله و شیعه در دوره عباسیان (تا خلافت متوکل عباسی) ۸۲

بخش سوم

مناسبات فکری معتزله و شیعه

مناسبات کلامی ۱۰۲

۱- امامت ۱۰۹

۲- جبر و اختیار ۱۱۸

۳- صفات خدا ۱۲۴

٤- كلام خدا..... ١٣٠

٥- عدل..... ١٣٥

٦- وعده و وعيد..... ١٤٢

نتيجه..... ١٤٧

منابع و ماخذ..... ١٥٤

مدخل:

ظهور اسلام و نزول وحی بر محمد (ص) برگی نوین از تاریخ تعقل را بر صفحات تاریخ انسان ورق زد. دینی که در زمان ۲۳ سال حیات نبوت حضرت محمد(ص) توانست به جهت قدرت الهی و اصول محکم عقلی خود از شهر اشرافی مکه تا سراسر شبه جزیره عربستان گسترده شود. قدرت رهبری سیاسی پیامبر، در طی ده سال حکومت وی بر امت اسلام در شهر مدینه، همواره مانع ایجاد تشتت یا تشنج در بین امت وی می شد؛ تا جایی که در بحرانی ترین لحظات این حکومت نو پا نیز - چون شکست در جنگ احد و محاصره جنگ خندق - مانع از ظهور بحران علیه حکومت خویش شد.

در موارد اساسی چون نظریات فکری و دینی نیز وجود پیامبر مانع از دوگانگی در بین نومسلمانان می گشت که این مهم یا به طرح مسایل و پاسخ به آنها از جانب حضرت رسول منجر می شد و یا به جهت اتصال نبی اکرم به کلام وحی، پاسخ شبهه، به صورت آیات قرآنی - به عنوان فصل الخطاب ازلی و ابدی - بر مسلمین نازل می شد و کلام رسول متکی بر وحی هر گونه تشکیک را در حکومت اسلامی از بین می برد. مسایل نظری همچون مسئله پیروزی مسلمین در غزوه بدر و متعاقب آن شکست در جنگ احد علیه غم وعده پیروزی خداوند بر مسلمین و نیز وقایع بعد از غزوه بنی مصطلق و قضایای مسجد ضرار و مسئله یهود پس از جنگ خندق و مسئله غنایم که همه اینها پس از نزول وحی به رسول اکرم مورد پذیرش عموم مسلمین قرار گرفت، از آن جمله است.

با این همه پیامبر اسلام سعی می کرد مانع از ورود بحث های کلامی و فکری در بین امت خود گردد و اگر چنین می شد با واکنش منفی حضرت مواجه می شد که طرح این گونه سوالات را به نفع حکومت تازه تأسیس نمی دانستند و با ایجاد مشغله فکری و عملی در بین مسلمین چون غزوات و ارسال پیغمبرین به اطراف و اکناف شبه جزیره اجازه نمی داد تا تکمیل دین اسلام و اتمام نزول وحی این سوالات به چند گانگی دین منجر شود. ولی فوت پیامبر اسلام در سال ده هجری و اختلاف بر سر جانشینی آن حضرت به یکباره تمام تلاشهای ایشان برای یکپارچگی دین اسلام را بر باد داد و پیش از نیم قرن از رحمت رسول نگذشته بود که دین محمد به فرق و نحل مختلف که اختلافات اساسی با هم داشتند تقسیم شد.

شرح مسئله :

رحمت حضرت رسول اکرم در سال ۱۰ هجری نقطه عطف تشکیل فرقه های مختلف اسلامی در دین تازه تأسیس اسلام گشت. مسئله جانشینی رسول خدا از مهمترین چالشهای مسلمین در باب کلام و سیاست می باشد. اولین انشعاب نظری در اسلام به زمانی بر میگردد که عده ای از یاران مخلص پیامبر اسلام از بیعت با ابوبکر خلیفه منصوب امتناع کردند و سوی علی ابن ابیطالب - امام منصوص رسول و خدا گرد آمدند - و شیعه را که بعدها فرقه عملی و نظری موثری شد پدید آوردند. شیعه زیر بنای فکری خود را روی امامت بنا کرد و امامت اصلی ترین مسئله شیعه گشت که بقیه اصول دینی آنها را تحت الشعاع قرار داد به گونه ای که روش های استنباطی امامیه بدون اذن امام فاقد جاهت

می شود. شیعه با این تفکر به یکی از سیاسی ترین فرقه های مخالف خلافت مبدل شدند و عامل چندی از خونین ترین حوادث سده های ابتدایی اسلام شدند.

ظهور معتزله در ابتدای سده دوم پس از هجرت بود و زمینه ظهور معتزله نه مقوله ای سیاسی که مسئله ای نظری بود. اساس فکری معتزله مسئله جبر و اختیار و جایگاه مومن و کافر در جهان باقی بود. در باب مسائل سیاسی نیز معتزله هرگز در پی رفتاری سیاسی آنگونه که شیعه گاه به گاه مرتکب می شدند نبود. بلکه همواره در پی تعامل با حکومت های مستقر - چه امویان و چه عباسیان - بودند.

شیعه و معتزله در رفتار های سیاسی و نظری در برهه های زمانی خاص به هم نزدیک و از هم دور می شدند. نزدیکی نظری آنها در دوران امامت صادق (ع) و نزدیکی سیاسی آنها در دوره امام رضا (ع) به منتهای خود رسید. ولی مسئله این است که مناسبات سیاسی و فکری معتزله و شیعه در آغاز تشکیل این فرق در قرون اول اسلامی به چه صورت بود که باعث گردیده است محققین متاخر بعدها این دو فرقه را این چنین به هم متصل و متاثر از هم دانسته اند و آیا این دو فرقه تحت تاثیر هم بودند یا در اصول اساسی مستقل از هم؟

ادبیات و سوابق تحقیق:

بیشتر کتب زیادی به صورت مستقل و یا در دل تحقیقات کلامی دیگر و همچنین مقالات زیادی در این باب نوشته شده است که همواره سعی بر این بود که بر اساس نوع تفکر مذهبی نویسنده تاثیر پذیری یکی از دیگری را به اثبات رسانند. این تحقیقات در کشورهای با اکثریت مسلمانان

اهل سنت چون مصر سعی را بر این قرار داده اند که شیعه از نظر فکری دنباله رو و ادامه طریقه فکری معتزله است و این فکر از زمان قدرت گیری اشعری و آغاز نگارش کتب ملل و نحل توسط معتقدین به اندیشه اشعری بر ذات مستقل تحقیقات سایه انداخته است و رافضیان (شیعیان) را چون معتزلیان خارج شده از دین می دانند و همپای هم و پس از خاموشی اعتزال و بقای شیعه همواره این فکر دنبال می شد تا شیعه را نیز مردود و ناچیز نمایند و اکثر محققین عرب اهل سنت به تاسی از کتب متقدم سعی در رسیدن به این گفتارند. محققین غربی نیز علیرغم بیطرفی به جهت دسترسی به همان منابع به نتایج مشابه رسیده اند. از جمله این کتاب ها می توان به : "اندیشه های کلامی شیخ مفید" تالیف "مارتین مک درموت" اشاره کرد که سعی می کند با اتصال شیخ مفید به معتزله بغداد، شیعه و کلام آنرا متأثر از معتزله بداند و دیگر می توان به کتب: "فلسفه و کلام اسلامی" از مونتگمری وات، "فرقه های اسلامی" ویلفرد مادلونگ و "دولت و حکومت در اسلام" لمپتون اشاره کرد که به تاثیر معتزله در شیعه اشاره دارند. در برابر محققین شیعه نیز بر این عقیده اند که قضیه برعکس بوده است و با توجه به تقدم تشکیل فرقه شیعه این معتزله بود که از شیعه متأثر شد. نگاهی به کتاب های شیعی چون "شیعه در برابر معتزله و اشاعره" هاشم معروف الحسینی و "مناسبات فرهنگی شیعه و معتزله" رسول جعفریان موید این نکته است که سعی می شود معتزله را بر گرفته از شیعه دانند و مقالاتی چون "تاثیر اندیشه کلامی شیعه بر معتزله" قاسم جوادی و مقاله "تاثیر مکتب بصره از فکر شیعه" نوشته محمد جاودان بر این اصل استوارند و تاثیر را نه به معنای استقلال این دو فرقه که به معنای

همسانی و دنباله روی آورده اند و این پژوهش در باب مناسبات این دو فرقه در جهت یک نگاه مستقل به آنها با توجه به اصول اساسی اشان گردآوری شده است.

سوالات تحقیق :

- ۱- در قرون اول اسلامی و ابتدای تشکیل فرق اسلامی مناسبات سیاسی معتزله و شیعه با یکدیگر و با حکومت‌های موجود چگونه بوده است؟
- ۲- در اوج ترویج اندیشه های کلامی مناسبات کلامی این دو فرقه به چه صورت بوده است و این مناسبات تا چه حد در اندیشه های کلامی آنها موثر بوده است؟

فرضیات:

۱- این دو فرقه در این برهه زمانی سیاستی کاملاً جدا از هم در برابر خلافت داشتند. شیعه به جهت اعتقاد به حق خدادادی حکومت به ائمه خود، خلافت را حق مسلم خود می دانست و بدین ترتیب همواره مخالف خلافت غاصب اموی و بعد عباسی بود و در هر موقعیتی این اعتراض را اعلام می داشت در حالی که معتزله به جهت تبلیغ و ترویج تفکرات خود تمام تلاش خود را به نزدیکی با خلافت به کار می بستند و وارد ساختار حکومت شدند.

۲- در باب مناسبات فکری هم این دو فرقه با تاسی از اصول خود راه جداگانه ای را برای بیان مفاهیم کلامی خود انتخاب کرده بودند در بعضی از اصول خود از جمله عدل و توحید صاحب دیدگاه های مشترک و در مواردی هم چون امامت و مسئله خلق قران و جبر و اختیار تاثیراتی از هم گرفته اند که

به صورت نحله های جدا به هم نزدیک شده اند. معتزله بغداد به جهت این تاثیر به شیعه شبیه تر و فرقه زیدیه شیعه خود را در اندیشه به معتزله مدیون هستند.

قلمرو تحقیق:

با توجه به گستردگی مناسبات فرق این پژوهش سعی دارد برهه ای نزدیک به دو قرن از شکل گیری آنها و اوج گیری اشان را در دوره پر آشوب سیاسی اسلام از خلافت یزید بن معاویه و تشنج در عراقین و ظهور عبدالله بن زبیر تا دوره متوکل عباسی و قدرت گیری اصحاب حدیث و غلبه اش بر سایر فرق را بررسی کند و قلمرو تحقیق خود را در فرقی که اکثریت را در آن مذاهب و اندیشه ها دارد می جوید. از شیعه مهمترین فرق یعنی امامیه و نیز زیدیه که نزدیکی انکارناپذیری با معتزله دارد مورد بررسی قرار گرفته و از بین دو فرقه مهم معتزله بصره و بغداد مهمترین شعب معتزله چون واصلیه و نظامیه و هذیلیه مورد تحقیق بوده است و با تفکرات و رفتارهای سیاسی و فکری آنها مقابله شده است.

بررسی و نقد منابع

اولین گام برای تحقیق و پژوهش در یک مقوله تاریخی شناخت منابع و احاطه بر آن به جهت نزدیکی به خواسته های یک تحقیق است و مورخ زمانی می تواند به واقعیت نزدیک تر شود که منابع را به شناخت کامل و به دیده انتقادی بنگرد. هیچ منبع تاریخی خالی از اغراض شخصی، زمانی، مکانی و اعتقادی نیست و عدم تلاش جهت دید انتقادی به منبع می تواند تاثر نویسنده و محقق از اثر را به

دنبال داشته باشد. نوع نگاه و تفسیر مورخ و محقق آثاری که مورد منبع قرار می گیرد بدون تردید تحت تاثیر اعتقادات وی بوده است که ممکن است با اعتقادات محقق بعدی منافات داشته باشد و نقد آن اثر می تواند نگاه صحیح تری نسبت به برداشت از منبع تلقی گردد.

خلاء اطلاعاتی، عموماً اولین مشکل محقق در آغاز یک پژوهش علمی است ولی توجه به کنه قضایا روشن می سازد که منابع عموماً همه آنچه که مورد نیاز است را در یک کتاب نیاورده اند و تحقیق در حقیقت چون جستجو کردن و پیوند دادن دانه های متفاوت یک تسبیح در نخ فرضیه تحقیق است و در این تحقیق منابع جدید نقش حلقه اتصالی و تفسیر و تحلیل فردی پژوهشگران معاصر را حول محور تحقیقی ایفا می کند که به لزوم استفاده از منابع جدید جهت انطباق با منابع کهن ما را نیازمند می سازد.

کلام علمی مبتنی بر کلام حق تعالی است و متکلمین، اصول و اعتقادات مذهبی خود را از قرآن بعنوان کلام خدا استنباط می نمودند و برای بررسی علم کلام "قرآن" یکی از پایه ای ترین منابع مورد استفاده می باشد که استناد عموم متکلمین به آیات آن و مباحثات، پیرامون نحوه تاویل آن است. مجموعه خطبه ها، سخنان، نامه ها و کلمات امام علی بن ابیطالب به عنوان خلیفه چهارم و امام اول شیعیان. سرشار از استدلالات کلامی در باب عدل و توحید و اصول اساسی شیعه است که می تواند از مهمترین منابع در تحقیقات کلامی معاصر باشد. همچنین است کتاب دعاهاى امام چهارم شیعیان، "صحیفه سجادیه" که نظرات امام چهارم در بعضی ادعیه در باب صفات خدا آمده است و از آن مفاهیمی چون قدرت، اراده، علم خدا در نزد شیعه را می توان دریافت.

کتاب چهارگانه احادیث شیعه یعنی "اصول کافی"، "استبصار"، "من لایحضر الفقیه" و "تهذیب الاحکام" در حقیقت تجمیع تمام اعتقادات و نظرات ائمه شیعه درباره اصول اعتقادی شیعه است که با فاصله ای نه چندان دور - حداکثر یک قرن پس از غیبت امام دوازدهم - گرد آمده است و متضمن احادیث و اتفاقات تاریخی شیعه حول محوریت امام معصوم می باشد. این کتب حاوی احادیث و روایات معتبر در فقه شیعه است. مجموعه روایات و احادیث اهل سنت از رسول اکرم و خلفای اربعه نیز در صحاح سته آورده شده است که می توان از "صحیح بخاری" و "صحیح مسلم" نام برد. در کنار اینها می شود به تفاسیر اولیه از قرآن و نهج البلاغه نیز اشاره کرد مشهورترین آنها "شرح نهج البلاغه" مربوط به ابن ابی الحدید می باشد که معتزلی اما علاقه مند به شیعه بود و با علم به اصول کلامی هر دو فرقه به شرح کتاب امام علی پرداخته است. "مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلمین" نوشته ابوالحسن اشعری به ذکر جزئیات اعتقادات فرق اسلامی می پردازد. اشعری که خود ابتدای کار معتزلی بود به علت اختلاف با استادش در باب گناه و اختیار خدا و انسان در باب ارتکاب گناه از اعتزال برید، در این کتاب عموم اعتقادات این فرقه را با جزئیات بیان کرده است که برای شناخت اندیشه معتزلیون مفید است. از دیگر کتب ملل و نحل می توان به "المقالات و الفرق" نوشته سعد بن عبدالله اشعری قمی اشاره کرد که از تعصب کمتری برخوردار است و اطلاعات نوتری - هر چند نه زیاد - را در خود دارد. "فرق الشیعه" حسن بن موسی نوبختی که از اولین خاندان های متکلم شیعه می باشد نیز شناختی دقیق از فرقه های متفاوت شیعه و اعتقادات آنها به دست می دهد که به جهت نزدیکی زمانی با آن فرق - پیش از اضمحلال بعضی فرقه های شیعه نوشته شده است -، بیان

اعتقادات آنها برای استفاده محققین متاخر بسیار مناسب است. دو کتاب از شیخ مفید اولی "الارشاد" که درباره کیفیات حیات ائمه شیعه است و دیگر "الجمل" در مورد کیفیت اصحاب جمل اطلاعات تاریخی خوبی از منظر شیعه به دست می دهد. همچنین مقاله مهم "النکات الاعتقادیه" شیخ مفید ماحصل اعتقادات این رهبر بزرگ شیعه درباره اصول دینی خود است. "الانتصار" خیاط معتزلی نیز مبین اعتقادات معتزله بغداد در قرون اول اسلامی است که با تعصب خاصی نسبت به معتزله نوشته شده است ولی درباره شیعه و تلاش برای تاثیر متقابل شیعه و معتزله اطلاعات سودمندی دارد که البته عاری از تعصب مولف نیست.

بدون شک در بین کتب نوشته شده در باب ملل و نحل هیچ کتابی گسترده‌گی و نظم و فراخ ذهن کتاب مشهور "الملل و النحل" شهرستانی را ندارد. محمد بن عبدالکریم بن احمد شهرستانی در این کتاب سعی کرده است تمام فرقه‌ها و نحله‌های دین مبین اسلام را در جلد اول کتابش حتی المقدور بدون غرض ورزی و با وسعت نظر یک محقق بی طرف بیاورد و کلیه نحل را با علم به اصول اعتقادی اشان در این کتاب شرح داده است. وی با احاطه به فرق متفاوت به تفاوت در بین اهالی یک نحله فکری نیز مبادرت کرده کما اینکه این اتفاق را در مورد شیعه و فرق متفاوت آن و معتزله و شاخه‌های متعدد آن انجام داده است هر چند در قرن دهم نویسنده‌ای غرض ورز به نام مصطفی بن خالقداد تحریری نو از آن نوشته است ولی ارزش بالای کتاب شهرستانی همچنان محفوظ است. "الفرق بین الفرق" نوشته عبدالقاهر بغدادی از نویسندگان بنام چهارم و از اهل سنت است که به صورت تاریخی و اعتقادی فرقه‌های اسلامی را بررسی می کند ولی وسعت نظر و بی طرفی

شهرستانی را ندارد. چنانچه از اعتقادات معتزلیان به رسوایی نام می آورد و با لحن طعنه آمیز هر گونه اعتقاد مغایر با نظر خود و اهل سنت را نام می برد، هر چند لابلای این لعن و طعن نشانی از شناخت کامل بغدادی، به تاریخ و اعتقادات تک تک نحل دیده می شود.

"طبقات معتزله" تالیف احمد بن یحیی بن المرتضی از کتب مفید برای شناخت شاخه ها - یا به قول مولف - طبقات مختلف معتزله است. این مولف معتزله را به امام علی و خلفای راشدین رسانده و آنها را به طبقه اول معتزلی متصل می کند و به ترتیب معتزلیون را به طبقاتی تقسیم می کند و اعتقادات آنها را از زبان و قول خودشان بیان می کند که برای شناخت معتزله مفید است. همچون "الامالی" سید مرتضی که با بررسی خطبه های امیرالمومنین اعتزال را به امام علی (ع) می رساند و از وجهی دیگر به این قضیه می پردازد. در باب اصول اعتقادی کتب دیگر فرق چون "اعلاق النفسیه" ابن رسته یا "تلبیس ابلیس" ابوالفرج ابن جوزی هم می تواند خالی از فایده نباشد. محمد بن اسحاق ابن ندیم در قرن چهار کتاب "الفهرست" را با هدف تدوین اسامی کتب و مولفین در علوم متفارت تالیف کرد که اسامی دانشمندان و کتب شیعه و معتزله را با جامعیت آورده است و این تلاش پر وسواس مولف "الفهرست" کتاب را جزو نفیس ترین کتب برای تحقیق در همه امور و فرق اسلامی کرده است. ابن ندیم در این کتاب، اطلاعات سودمندی از دانشمندان و متکلمین و نسب و اعتقاد آنها و در نهایت کتب موجود آنها داده است که رجوع به آن را گریزناپذیر می کند. در تاریخ عمومی مفصل ترین تاریخ عمومی اسلام بدون تردید، کتاب مفید و مفصل ابوجعفر محمد بن جریر طبری مفسر و محقق تاریخ اسلام یعنی "تاریخ رسل و الملوک" است که عموم اتفاقات تاریخی

اسلام را بدون توجه به صحت یا همسانی اعتقادی و بدون نگاه انتقادی قید کرده است. طبری روایات متعدد از یک واقعه را از راویان متفاوت آورده است که دست محقق متاخر را در استنتاج های انتقادی باز گذارده است ولی ارزش تحقیقی اثر خود را کاسته است. به رغم اینکه طبری خود محدث و مفسر بود ولی تاریخ طبری فاقد نگاه فلسفی، کلامی به مقوله تاریخ است و صرفاً راوی اتفاقات تاریخی است چنانکه درباره پیدایش فرق و نحل اطلاعات چندانی در خود ندارد. از معتزلیان و مباحثات و مناظرات آنها نیز در این تاریخ سترگ اثری نیست و از شیعه تنها اتفاقات خونین قیام ها و رو در رویی هایشان با حکومت در کتاب طبری ثبت شده است. این اتفاق در مورد کتاب "الکامل" ابن اثیر نیز مشاهده می شود که علیرغم حذف روایات متفاوت از یک اتفاق و نگاه انتقادی به موضوع و بی طرفی قابل توجه مورخ نسبت به یک اتفاق همچنان اثری از ضبط تحولات فکری تاریخ اسلام در این اثر بزرگ دیده نمی شود و تنها تاریخ صرف خلفا و نبردها و قیام هاست که صفحات "تاریخ کامل" را پر کرده است. اما مورخ صاحب نظر و متکلمی چون مسعودی در "مروج الذهب و المعادن الجواهر" علیرغم تلاش برای نوشتن یک تاریخ عمومی در جاهای متفاوت به کلام اسلامی و متکلمین و اتفاقات فرقه ای و کلامی اشاره می کند از جمله به ظهور معتزله و قانون محنه و مناظرات علمی امامان شیعه و شیوه شهادت و وفات آنها. کتاب های مشهور او که به این امر می پردازد "مروج الذهب" و "التنبیه و الاشراف" است که دومی، شرح حال بزرگان سیاسی و مذهبی صدر اسلام است با اعتقادات آنها. "یعقوبی" مورخ ایرانی نیز در تاریخ عمومی دو جلدی خود چون مسعودی در لابلای نگاه عمومی به تاریخ به اعتقادات و فرق و تاریخ آنها نیز به صورت ضمنی و نه کامل پرداخته

است و به علت علقه های شیعی کم و بیش شرحی از تاریخ شیعه را هم در کتاب عمومی خود آورده است. ابن هشام نیز در تاریخ مشهور خود "سیره الرسول الله" صرفاً به اتفاقات تاریخی پرداخته است ولی توجه او به جزئیاتی چون واقعه سقیفه بنی ساعده به عنوان یکی از قدیمی ترین متون تاریخی خالی از فایده برای محقق نیست.

تاریخ فخری نوشته ابن طقطقی از مورخین متأخر به علت گرایش شیعی او و توجه به وقایع تاریخ اندیشه هم جز کتب تاریخی است که علیرغم اینکه کتاب را به جهت اختصار مطالب و گزیده برداری از تواریخ عمومی چندان مشهور نکرده است ولی به جهت سخنگیری مورخ به اندیشه اسلامی قابل اعتناست. دو کتاب درباره فتوح اسلامی نیز به نام های "فتوح البلدان" احمد بن یحیی بلاذری و "الفتوح" ابن اعثم کوفی به جهت پرداخت آنها به نحوه اختلاط متکلمین با سایر ملل و مذاهب و جغرافیای اختلاف اندیشه ای میتواند سودمند باشد بخصوص در مورد دو ناحیه بصره و بین النهرین. "الامامه و السیاسه" کتابی است منسوب به ابن قتیبه که علیرغم اعتقاد بعضی مبنی بر عدم تعلق به ابن قتیبه از اندیشه جاری در دو قرن اول اسلامی اطلاعات خوبی به محقق می دهد و در باب خلفای راشدین و چگونگی نصب آنها و اختلاف مسلمین که بعدها به کشمکش کلی در اسلام شد، از نگاه یک مولف بی طرف مطالب سودمندی دارد.

منابع جدید تاریخی هم که مبتنی بر نگرش انتقادی بر مفهوم تاریخ اسلام است می تواند برای محققین تاریخ صدر اسلام مفید باشد. "تاریخ اسلام" پژوهش دانشگاه کمبریج با یک نگاه از بیرون، ظهور و رشد اندیشه های مذهبی را به اختصار توضیح داده است. عبدالحسین زرین کوب در کتاب های

تاریخی خود از جمله "کارنامه اسلام"، "بامداد اسلام"، "تاریخ ایران بعد از اسلام" و "تاریخ اجتماعی مردم ایران" با نگاهی دقیق به منابع اصلی سعی در تالیف تاریخی بی طرف برای همه فرق کرده است. از کتب جدید تاریخی که به بحث های سیاسی و فکری هم پرداخته است "تاریخ سیاسی اسلام" دکتر حسن ابراهیم حسن را نیز می توان نام برد. از کتب محققین جدید درباره فرق و اندیشه های اسلامی به کتاب "دولت و حکومت در اسلام" کاترین آن لمبتون می توان اشاره کرد که علیرغم عدم پرداخت صریح به معتزله و شیعه با مطالعه شیوه های حکومتی و بحث امامت و عدل و امر به معروف و نهی از منکر در لابلای سطورش به تحلیل اصول فرق پرداخته است. همچنین است کتاب "فرقه های اسلامی" ویلفرد مادلونگ و "فلسفه و کلام اسلامی" مونتگمری وات که از دید یک محقق غربی به فرق اسلامی پرداخته است و نکته سنجی و دقت بیطرفانه ای را - البته بدون ذکر مستقیم منابع و عموماً با نتیجه گیری های مطلق - در آثارشان آورده است. "اندیشه های کلامی شیخ مفید" نوشته مارتین مک درموت هر چند به دوران حیات شیخ مفید و قرن چهارم می پردازد که از دایره این بحث خارج است ولی به جهت تاکید و تعریف اصول اساسی شیعه و معتزله که از دوران اول اعتزالی گری و شیعه امامی برمی خیزد حاوی مطالب جالبی در مناسبات این دو فرقه می باشد هر چند تلاش درموت بر این است که به فرضیه خود مبنی بر تاثیرپذیری مفید از معتزله پاسخ مثبت دهد. سلسله مقالاتی که به مناسبت هزاره شیخ مفید به طبع رسیده است و شامل ده ها مقاله از سراسر جهان می باشد در جهت تبیین شخصیت فکری مفید تلاش بسیار زیادی کرده است تا استقلال فکری مفید و متعاقباً شیعه امامی را به اثبات رساند و می تواند جوابی بر فرضیه مک درموت باشد. از محققین